

Török Emőke

A munka. Szociológiai jelentések, társadalmi változások

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Társadalomtudományi Kar

Szociológia Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Somlai Péter

2011

Bevezetés

A 20. század hetvenes éveitől széleskörű egyetértés uralkodott a tekintetben, hogy a modern ipari társadalmak a munka társadalmi. A pénzkereső munkát az egyik központi szociológiai tényállásnak tekintették, amennyiben egyfelől meghatározó jelentősége volt a társadalom struktúrája, konfliktusai és integrációja szempontjából, másfelől az egyén szintjén egyszerre volt a megélhetés forrása valamint a társadalmi státusz és az identitás alapja. Az utóbbi néhány évtized elméleti útkeresései nyomán azonban egyértelműnek tűnik, hogy a modern társadalmak olyan szakaszhatárhoz érkeztek, amely a munka problémáját is új módon veti fel. Ebben az időszakban a pénzkereső munka szinte felismerhetetlenségig átalakult: a munkanélküliség állandósulását és az atipikus munkaformák térhódítását a korábban a munka köré épülő életút átalakulása és az értékrend posztmaterializálódása kísérte. Ezek a változások nem csak a munkavégzés formai és tartalmi jellemzőit, hanem a munkához való viszonyt, a munka társadalmi szerepét és jelentését is érintik. Fontos tehát tisztázni, hová jutott a szociológiaelmélet a munka fogalmának tisztázásában. Elvezettek-e az utóbbi évtizedek kiterjedt vitái egy korszerűbb jelentéstartalommal bíró fogalomhoz, amely a megváltozott helyzetben képes a munkának nevezett tevékenységek pontos megragadására, és a radikálisan átalakult fizetett munka szerepének és jelentésének tisztázására? Disszertációm ennek a kérdéskörnek kívánja, ha megnyugtató lezárását természetesen nem is, de legalább elemző áttekintését nyújtani.

A munkának nevezett emberi tevékenység értelmezése, jelentése a társadalom tagjai számára, illetve a szerep, amit az egyes egyének életében és a társadalom működésében betölt, a nyugati társadalmak története során folyamatosan, több hullámban és radikálisan változott. A dolgozat kiinduló hipotézise, hogy ebben az átértelmeződési folyamatban jelenleg is újabb fordulópontot, vagy inkább átalakulási szakaszt élnek át ezek a társadalmak. Ez az átalakulás azonban nem illeszthető bele egyértelműen a „munka társadalmának vége” koncepció által kijelölt értelmezési keretbe, amelynek legfontosabb elemei a fizetett munka fontosságának, központi szerepének egyéni és társadalmi szintű csökkenése, fokozódó mértékben instrumentális munkaattitűd kialakulása, a munkatevékenység csökkenő hatása az élet más területeire. Sok jel mutat ugyanis arra, hogy az utóbbi évtizedekben erősödik a munkának mint személyesen fontos tevékenységnek az értelmezése, és gyengül a modern ipari társadalmakra korábban jellemző éles elhatárolás munka és más tevékenységek között

A dolgozatban a munkának ezt a jelenleg is zajló átértelmeződési folyamatát kísérem meg a szociológiaelmélet szempontjából áttekinteni és megragadni.

A dolgozat szerkezete

1. Bevezetés
2. A munka cselekvésméleti megközelítésben
 - 2.1 Hannah Arendt: Munka, készítés, cselekvés
 - 2.2 Munka versus interakció: Jürgen Habermas
 - 2.3 Egy másik lehetőség – a marxista kritika
 - 2.4 A 'munka' meghatározása
3. A munka jelentéstörténete
 - 3.1 Az antikvitás viszonya a munkához
 - 3.2 A kereszténység és a munka
 - 3.3 A hivatásgondolat a reformációban
 - 3.4 A munka újkori felértékelődésének kiteljesedése
 - 3.5 A bér munka társadalma
4. A munka értelmezése a feminista nőügyi diskurzusban, a munka jelentése a nők számára
 - 4.1 A háziasszonyszerep mint általános érvényűvé váló polgári norma
 - 4.2 A női munkavállalás szerepe az egyenjogúságért folytatott küzdelemben
 - 4.3 A dolgozó nő mint ténylegesen egyenrangú női szerep ígérete a korai szocialista eszmékben
 - 4.4 A dolgozó nő a szocialista Magyarországon
5. A munka társadalmának vége?
 - 5.1 Változások a munka világában és az értékrendben
 - 5.1.1 Munkanélküliség
 - 5.1.2 Atipikus munkaformák, a bér munka átalakulása

- 5.1.3 Értékváltozás
- 5.2 Marginalizálódás vagy a munka szubjektivizálódása? – a változások értelmezése
 - 5.2.1 Egy új korszak elméletei
 - 5.2.2 A munka marginalizálódása: „az élet más területeken zajlik”?
 - 5.2.3 Marginalizálódás helyett felértékelődés? – a munka szubjektivizálódása
- 5.3 Nők és munka a posztindusztriális társadalomban
- 6. A munka új társadalma – A határok bizonytalanná válása
- 7. Összegzés

A dolgozat első részében megpróbálom definiálni azt, amiről a további fejtegetések szólni fognak: a munkát. Ennek során a hétköznapi értelmezések és a szociológiai definíciók elemzésén túlmenően elsősorban Hannah Arendt és Jürgen Habermas cselekvéseméleti megközelítéseire építek (2. fejezet). A munkához való viszony, a munka szerepe és jelentése óriási változásokon ment keresztül az évszázadok folyamán, és változik ma is. Második lépésként ezért megkísérlem megragadni ennek a változási folyamatnak a legfontosabb fordulópontjait, egészen a modern bér munkás társadalmakig (3. fejezet). Ezután egy rövid kitérő következik, amely azonban kulcsfontosságú a munka mai változásainak megértéséhez: a nők és a munka kapcsolatáról, a női munkaértelmezésekről lesz szó (4. fejezet). Az utolsó részben pedig annak körüljárására teszek kísérletet, mit jelentenek a jelenleg zajló változások a munka szerepe és értelmezése szempontjából (5-6. fejezet).

Eredmények

1. A bevezető elméleti megfontolások és a történeti áttekintés legfontosabb tanulsága, hogy a munka a legkevésbé tisztázott és történetileg legváltozékonyabb szociológiai fogalmak egyike. Történetileg változó jelentései azonban nem elsősorban felváltották egymást, hanem inkább egymásra rakódtak, változatos, és néha egymásnak ellentmondó értelmezések színes palettáját hozva létre. A munkafogalom mai áértelmeződése pedig a jelenlegi társadalmi változás egyik legfontosabb összetevője. A munka egy a tevékenységhez képest külsődleges cél érdekében célracionálisan szervezett és annak alárendelt tevékenység, amely a tágan értelmezett emberi szükségletek kielégítésére irányul. A cselekvéseméleti megközelítések alapján ez a tevékenység szembeállítható egy másik típussal ('cselekvés', 'interakció'), amelynek legfőbb jellegzetessége, hogy önmagáért, nem pedig egy hozzá képest külső célért végzik. Mind a munka hétköznapi-általános értelmezése, mind a tudományos definíciók arról tanúskodnak, hogy ezt a fogalmi elkülönítést széles körben érvényesnek tekintik.
2. A munkanélküliség tartós jelenléte, az atipikus munkaformák széleskörű terjedése, az életút és az értékrend változásai nyomán bontakozott ki a „munkatársadalom vége”- vita, amelyben sokan (Claus Offe, Ulrich Beck, André Gorz) érveltek amellett, hogy az átalakulások következtében a fizetett munka elveszíti korábbi

központi szerepét a modern társadalmakban. A témával kapcsolatos kutatások és elméleti viták áttekintése alapján azonban inkább azt látszik alátámasztani, hogy sem a gazdaság ipari korszakának lezárulta, sem a kultúra és az értékrend viszonylagos posztmodernizálódása, sem magának a munka világának az átalakulása nem tudta megrendíteni a fizetett munka központi szerepét, csökkenteni társadalmi relevanciáját. Nemcsak a megélhetés, hanem a társadalmi elismerés szimbolikus formái is változatlanul szinte teljes kizárólagossággal kötődnek a fizetett munkához. Nem vált uralkodóvá az instrumentális munkaattitűd, és nem látszanak azok a fizetett munkával szembeállítható, attól eltérő logikát követő „más” tevékenységek, amelyek átvonnék a munka egyes funkcióit. Ugyancsak alátámasztják a fizetett munka személyes fontosságának fennállását a női foglalkoztatás trendjei. A női emancipációs mozgalmak évszázados álma volt a fizetett munka világában való teljesen egyenjogú és egyenrangú részvétel, mint a férfiakkal teljesen egyenlő társadalmi tagság záloga. A ma is folyamatosan növekvő arányú női munkavállalás a fejlett társadalmakban arra utal, hogy a nők tömegei változatlanul, sőt növekvő mértékben a pénzkereső munkában látják a személyes kibontakozás, valamint az anyagi és szimbolikus társadalmi elismerés elérésének útját.

3. Ebbe a tendenciába illeszkedik a munka szubjektivizálódásának folyamata, amelyet a kilencvenes évek óta több kutató leírt (Martin Baethge, G. Günter Voß és mások). A munka szubjektivizálódása azt a kettős

folyamatot jelöli, amelynek során egyrészt a termelés posztfordista átalakulása következtében a munkáltató egyre gyakrabban tart igényt a munkavállaló teljes személyiségére és szinte korlátlan időbeli rendelkezésre állására, másrészt a dolgozó is belevisz személyes igényeket és aspirációkat a munkájába. Ez utóbbi aspektus nem független az értékrend posztmaterializálódásától: a kötelességteljesítésre és a biztonságra összpontosító értékek felől az önmegvalósításközpontú értékek felé mutató átalakulás következtében a fizetett munkához kapcsolódva is megjelennek meg ezek az igények.

4. A szubjektivizálódás nagymértékben hozzájárul egy másik fontos jelenség kibontakozásához, a munka határainak lebontásához. Ezt a kérdést elsősorban Stephan Voswinkel és Hermann Kocyba tanulmányából, valamint G.Günter Voß és Karin Gottschall írásából kiindulva tekintem át. Ha a munka elsődlegesen a személyes kibontakozás és önmegvalósítás dimenzióiban értelmeződik, ha a pénzkereső munkában teljes személyiségünkkel részt veszünk, az a lehető legtökéletesebb ellenpontja a munkaerő és a személyiség fordista szétválasztásának, és megnehezíti az életszféráknak a modern bér munkás társadalomra jellemző éles elkülönítését. Másrészt, ha a pénzkereső munka mindezekből adódóan széles rétegek számára az életvezetés központi tere, a személyes identitás csomópontja, akkor ez cáfolja azokat a téziseket, amelyek szerint a munka egyénileg és kollektíven is kevésbé meghatározóvá válik. A munka eszerint nem társadalmi relevanciáját veszíti el, hanem éles kontúrjait – és ez valószínűleg nem kisebb horderejű

változás. A „lehatárolódás csökkenése”, vagyis a határok elmosódottabbá, bizonytalanabbá, válása olyan megközelítés, amely alkalmasnak tűnik arra, hogy egységes fogalmi keretbe foglalva leírja a munka világának az utóbbi évtizedekben érzékelt változásait. A munka határainak bizonytalanná válása több jól megragadható aspektusból is leírható. Az időbeni és térbeni, szervezeti és egyéb lehatárolódás csökkenése ennek az összetett jelenségnek csak a legszembeütőbb aspektusai. A változás mára már sokkal mélyebbre hatol. A rugalmasság mindent átható követelménye és a szubjektivizálódás hatásai magának a munkának a körvonalait látszanak feloldani: a munkának mint tevékenységnek a határai válnak bizonytalanná.

5. A változás a határok elbizonytalanodása ellenére nem abba az irányba mutat, hogy a premodern társadalomhoz hasonlóan a családi tevékenységek, a megélhetést biztosító munka és a szabadidő differenciálatlan egységben zajlanának. Sokkal inkább arról van szó, hogy az elkülönítést, a határok definiálását a szervezeteknek és az egyéneknek mindig az adott helyzetben, egyedileg kell elvégezni, hogy az egymásba nyúló tevékenységterületek és a folytonos kölcsönhatásban lévő logikák ne káoszot eredményezzenek. Ez óriási terhet rak az egyes egyénekre, akik nem hagyatkozhatnak többé a bért munkás társadalomban kialakult közös „magátólértetődésekre”, nem számíthatnak arra, hogy életük világos struktúrák és mindenki számára érvényes, egyértelmű határok között, a „normál életút” által kijelölt pályán fog lezajlani. A munka határainak elbizonytalanodása olyan mértékben erodálta a bért munkás társadalom

alapját képező kollektív szabályozásokkal védett, jogokat megalapozó alkalmazotti munkaviszonyt, hogy kétségesnek tűnik, van-e még értelme a „bérmunka társadalmának” fennállásáról beszélni. Ha nemcsak a munkavégzés térbeli, időbeli és szervezeti határai bizonytalanok, hanem a munkaerő és a személyiség, a munkatevékenység és a szabadidős tevékenység elkülönülése is, ha továbbá a munka világában dezinstitutionalizálódás, a munkaviszonyok destandardizálódása, a kollektív garanciák és védelmek leépülése tapasztalható, akkor mindez olyan mértékben tér el a bérmunkás társadalom klasszikus sztenderdjeitől, hogy nem tűnik már termékenynek a fogalom alkalmazása. Ez nem csak elméleti értelemben jelent nagy horderejű változást. A bérmunka társadalmában a kereső munkában való részvétel önmagában jogot alapozott meg, nemcsak a megélhetést biztosító fizetésre, hanem a társadalom által szimbolikus formában is kifejeződésre jutó megbecsülésre és elismerésre, és az ezáltal megalapozott identitásra. Ilyen értelemben volt a bérmunka rendszere a nyugati társadalmakban a társadalmi integráció és polgári demokratikus berendezkedés alapja. Az átalakulás így nemcsak az elméletalkotás, de a gyakorlati politikai intézkedések számára is kihívást jelent. Mindeközben azonban az ily módon átalakult, kontúrjait vesztett pénzkereső munka a megélhetés, a társadalmi státusz és az identitás alapvető meghatározója maradt a posztindusztriális társadalmakban, sőt, személyes fontossága még növekedett is. Úgy tűnik tehát, komoly érvek szólnak amellett, hogy bár modern posztindusztriális társadalmaink fejlődésük jelenlegi

szakaszában már nem a bér munka társadalmi, paradox módon mégis „munkatársadalmak” maradtak, legalább három értelemben. Egyrészt az emberi tevékenységek minden korábbinál szélesebb körét értelmezik fizetett munkaként. Másrészt a „fontos”, „hasznos”, „értelmes”, „emberhez méltó” tevékenységek egyre kizárólagosabban munkaként értelmeződnek. Minél „határtalanabb” ez a munka, annál inkább, hiszen annál kevésbé állíthatjuk bármely tevékenységről, hogy egyértelműen más logikát követne. Harmadrészt pedig a társadalmi elismerés anyagi és szimbolikus formái változatlanul szinte teljes kizárólagossággal kötődnek a munkához. Nem képzelhető el a jelenlegi viszonyok között, hogy a társadalom részéről megbecsülés és elismerés övezen olyan tevékenységet, amely valamilyen tág értelemben ne lenne beilleszthető a szervezett munka keretei közé, és amely ne biztosítaná az azt végző személy megélhetését: az elismerés csak piaci közvetítéssel lehetséges.

6. A munkához kapcsolódó elismerés, Stephan Voswinkel gondolatmenete szerint, egyre kevésbé jelenik meg a kötelességteljesítés méltánylásaként, ehelyett – az önmegvalósítást lehetővé tevő, értelmes munka igényének normává emelkedéséhez illeszkedve – egyre inkább a sikernek járó csodálatként. Ez az újfajta munkaviszonyokban egyébként is benne rejlő kettészakító tendenciákat erősítheti. A munkavállalók egy jól körülírható, némi leegyszerűsítéssel „hátrányos helyzetűnek” nevezhető része számára a munkához való tartalmi, szubjektivizált viszonyulás nem elérhető, az ilyen típusú belső motivációra vonatkozó elvárás

esetükben abszurd, irracionális. Miközben a kollektív védelmek és garanciák leépülése és a személyes befektetés fokozódó követelménye (röviden: a bér munka társadalmának megrendülése) miatt megélhetés és státusz tekintetében már egyébként is bizonytalanabb helyzetbe kerültek, az elismerési viszonyok átformálódása most a harmadik oldalról, az identitás szempontjából is megnehezíti a helyzetüket. A kötelességalapú munkaetika eltűnésével számukra nem marad más, mint a megélhetés kényszerén alapuló, csupasz instrumentális viszonyulás a munkához. Ez nem csak hogy nem segíti a karriert és a hatékony munkavégzést, de már nem is tarthat számot a társadalmi környezet elismerésére, ami deficiteket eredményez az identitásképzés terén, és súlyos frusztrációkat hozhat létre az érintett csoportokban, a társadalom szintjén pedig integrációs problémaként jelenik meg.

7. Cselekvéseméleti szempontból mindezek fényében az a kérdés tűnik alapvetőnek, vajon az a tény, hogy a gyakorlatban nem, vagy alig különíthetők el egymástól a munka és nem munka jellegű tevékenységek, azt jelenti-e, hogy Hannah Arendt jövődőlésének megfelelően minden emberi tevékenység elsődlegesen munka formájában zajlik, vagy azt, hogy szubjektivizálódott munka a határok elmosódásával betölti az arendti és habermasi értelemben vett szabad cselekvés szerepét is. Belevihető-e az az autonómia, öncélúság és spontaneitás, ami a 'cselekvést' jellemzi, a szubjektivizált munkába? Sok érv szól amellett, hogy ha a szubjektív igényekkel felruházott és más tevékenységektől kevésbé elhatárolható munka elemzése az eddig

használt, külső célnak való alárendeltséget és szükségletkielégítést hangsúlyozó munkafogalommal már csak korlátozottan lehetséges, továbbá egyre kevésbé látszanak a munkától határozottan elkülönülő, és vele fogalmilag szembeállítható „más” tevékenységek, akkor a fogalmi dichotómia teljes feloldása lehetne a kézenfekvő megoldás. A korábban elemzett cselekvéseméleti megfontolások alapján azonban nehezen lenne védhető egy olyan munkafogalom, amely a szabad, önmagáért végzett tevékenység, a (kommunikatív) cselekvés vonásait beolvasztaná a szükségletkielégítésre irányuló, külső célnak alárendelt munkába. Amellett érvelek, hogy minden, a fogalmi összemosódás irányába mutató jel, és a határok elbizonytalanodásából következő gyakorlati egymásbafonódás ellenére a fogalmi dichotómia nem szűnik meg. Ahhoz azonban, hogy a mai megváltozott helyzetben, a bér munka társadalmára jellemzőtől nagyon eltérő viszonyok elemzésére is alkalmasak legyenek, maguknak a fogalmaknak, mindenekelőtt a munka fogalmának is meg kellene változnia, még hozzá két okból. Egyrészt, mint az eddigiekből láttuk, az ipari társadalomhoz képest maga a munkatevékenység is nagyon megváltozott. A szubjektivizálódott és határtalan munka nem írható le tökéletesen sem a célracionalitást és a normáktól való függetlenséget hangsúlyozó habermasi, sem a reprodukivitást hangsúlyozó arendti megközelítéssel, sem a közkézen forgó munkadefiníciók bármelyikével. Másrészt, az interaktivitáson alapuló, szabad, spontán, öncélú, normákat megalapozó 'cselekvés' – részben éppen a munka szubjektivizálódása miatt – még inkább háttérbe szorul,

szinte eltűnik, és a korábban ilyenként értelmezett cselekvések egy része a munka (megváltozott) logikája szerint kezd működni. Ennek az új munkafogalomnak a kidolgozása azonban minden bizonnyal még nagyon sok kutatást és elméleti vitát igényel. Minden jel arra mutat, hogy a radikálisan átalakult, éles kontúrokat elvesztett pénzkereső munka változatlanul a megélhetés és a társadalmi státusz alapvető meghatározója, valamint az identitás egyik fő forrása maradt a posztindusztriális társadalmakban. A munka határtalanná válása mintegy „egyetemessé” tette a munka fogalmát: az értelmes, hasznos, fontos tevékenység csak munkaként értelmeződhet, és ebből következően a társadalmi elismerés és az identitásképzés a korábbinál is szorosabban kötődik a fizetett munkához.

Korábbi publikációk a dolgozat témakörében

A munka társadalma. *Liget* 1996/November (Mezei Tiborral)

Konfliktus és politikai stratégia a jóléti állam után. Recenzió Ralf Dahrendorf: A modern társadalmi konfliktus című művéről. *Szociológiai Figyelő*, 1997/December

Túlléphetünk-e a bér munka társadalmán? *Szociológiai Szemle*, 2006/2.

A banausziától a bér munkáig – változások a munka értelmezésében. *Szociológiai Szemle*, 2009/4.